

MULOQOT SAMARASIDA KOMMUNIKATIV STRATEGIYA VA TAKTIKANING O'RNII

*Pardaev Zafar - dotsent, filologiya fanlari nomzodi,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,
Samarqand, O'zbekiston
E-mail: pzafar441@gmail.com
Sobirova Dilnoza - 1-kurs talabasi
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti,
Samarqand, O'zbekiston*

Annotatsiya: Muloqot jarayonida suhbat ishtirokchilarining ma'naviy qiyofasi, ruhiy-aqliy olami aks etib turadi. Mazkur maqolada muloqot samaradorligi uchun nutqiy strategiya va taktikalarning ahamiyati haqida fikrlar bildirilgan. Chunki, so'zlovchi lisoniy vositalarni qanday va qay tarzda qo'llay olishi bilan suhbatdoshiga o'zi mansub bo'lgan ichki olam, uni qonun-qoidalari haqidagi habar mazmunini ham yetkazadi. Avvalo, so'zlovchi ongida olam haqidagi biror habar, fakt mavjud bo'ladi. Shu bois nutqiy muloqotda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabat g'oyatda muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada o'zbek badiiy matni misollarida lisoniy birliklarning turli sharoitlarda, muayyan tamoyillar asosida, har xil vaziyatlarda turli maqsadlar bilan semantik, pragmatik xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: lingvopragmatika, baho, nutqiy akt, perlokutiv akt, nutq vaziyati, predikat, kommunikativ maqsad, kommunikativ strategiya, kommunikativ taktika.

Communicative in the effect of communication the role of strategy and tactics

Abstract: In the process of communication, the spiritual image, spiritual and mental world of the participants of the conversation are reflected. This article discusses the importance of speech strategies and tactics for effective communication. Because, by how and in what way the speaker can use linguistic means, he conveys to the interlocutor the contents of the message about the internal world to which he belongs, and its laws. Initially, the speaker has some information – fact about the world on his or her mind. Therefore, the relationship between the speaker and the listener is extremely important in speech communication. In this article, the semantic and pragmatic features of linguistic units in the examples of Uzbek literary texts have been studied in different conditions, based on certain principles, in different situations with different purposes.

Key words: linguo-pragmatics, assessment, speech act, perlocutionary act, speech situation, predicate, communicative purpose, communicative strategy, communicative tactics.

Ma'lumki, pragmatika so'zi «ish», «faoliyat» ma'nolarini bildiradi, shuningdek, uning lug'aviy ma'nosi amaliy ish mazmuni bilan aniqlashadi. Demak, fan sifatida pragmatikaning mundarijasini til belgilarining funksional jihatdan qo'llanishi tashkil etadi. Uning mazmuni esa kommunikatsiya jarayonida fikr ifodalash va uni anglash, tushunish mezonlariga muvofiq tarzda namoyon bo'lishidir[1:462]. Pragmatika doirasiga so'zlovchi sub'ekt va nutq qaratilgan shaxs, ya'ni eshituvchi sub'ekt, xabar yuboruvchi – adresant va xabarni qabul qilib oluvchi – adresat, ularning kommunikatsiyada o'zaro bog'lanishi, muloqot maqsadi, muloqot vaziyati, kommunikativ strategiya va taktika kabi masalalar ham kiritilgan.

Dunyoning turli fragmentlarini baholash shaxs kognitiv faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Atrofni o'rab turgan predmetlarning real belgilari, o'ziga xos xususiyatlarini shunchaki anglashgina emas, balki ularni ma'lum pozitsiyalardan, ehtiyojlar, istak va maqsadlar nuqtai nazaridan baholash, fazilat va nuqsonlarini aniqlash ham insonga xosdir. Baholash insonning jismoniy va ruhiy tabiati, turmushi va his-tuyg'ulari bilan belgilanadi hamda tafakkuri va faoliyatini, kishilarga, voqelik predmetlariga munosabatini, san'atni idrok etishini belgilab beradi. Madomiki, baholovchi so'zlardan foydalanish hisobiga mulohaza, fikr bildirishning ta'sir kuchi oshsa, bir qator kommunikativ strategiyalarni ishlatishda baho ottenkali lisoniy vositalardan foydalanish samarali bo'lsa, biz mazkur lingvistik hodisaning muayyan pragmatik potentsiali haqida bemalol gapirishimiz mumkin. Kommunikativ maqsadning samarali bo'lishida esa nutqiy strategiya va taktika ham muhim hisoblanadi.

Kommunikativ strategiya – so'zlovchi yoki yozuvchining bosqichma-bosqichli nutqiy harakati tizimi, kommunikativ maqsadga erishish uchun muloqot jarayonida ifoda va muomala usullarini ongli ravishda tanlashning umumiy dasturi. **Kommunikativ taktika** esa nutqiy strategiya hosil bo'lish jarayonidagi aniq nutqiy yo'l (qadam, burilish, davr); nutqiy strategiyalarni u yoki bu bosqichda amalga oshirishga muvofiq keluvchi va shu bosqichning xususiy kommunikativ vazifalarini yechishga yo'naltirilgan nutqiy harakat (nutqiy akt yoki bir necha nutqiy aktning jamlanmasi) [2:16] tushuniladi.

So'zlovchi muayyan kommunikativ vaziyatda, ma'lum bir maqsadda hamsuhbatiga to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ta'sir o'tkazadi. Nazarda tutilgan kommunikativ maqsad, shuningdek munosabat, o'sha vaqtdagi vaziyat lisoniy vositalarni tanlashga, muloqotning mavzusi va shakliga ta'sir qiladi. Boshqacha aytganda, muloqotda so'zlovchi niyatining yuqori samaraga erishish uchun qat'iy

kommunikativ startegiyaga rioya qilishi lozim. Shunda tanlangan lisoniy vositalar juda muhim ma'noviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Insonning o'z kommunikativ maqsadiga erishishi ma'lum bir bosqichlardan iborat jarayonni tashkil qiladi. Buni quyidagicha ko'rsatish mumkin. Avvalo, fikr nutqning u yoki bu ko'rinishida tinglovchi yoki o'quvchiga yetkazilgunga qadar so'zlovchi yoki yozuvchi ongida strategik mo'ljal sifatida hosil bo'ladi va shakllanadi. So'zlovchi ongida o'zaro muloqotda erishish ko'zda tutilgan natija xarakteri bilan bog'liq bo'lgan nutqiy harakat dasturi tug'iladi. So'zlovchi unga asosan o'z maqsadiga erishish uchun nutqiy vaziyatga mos bo'lgan lisoniy birliklarni tanlab oladi. Bu yerda kommunikativ layoqat muhim o'rin tutadi. Aynan u va tildan foydalanish mahorati ko'zda tutilgan maqsadga erishtiruvchi lisoniy vositalarning ahamiyatini to'g'ri anglashni ta'minlaydi. Nutqiy aktning voqelanishida kommunikantlarning ruhiy holati, oilaviy yaqinligi, yoshi kabi bir qator jihatlar ham muhim o'rin tutadi. Mavjud aloqa jarayonini modellashtirish hamisha pragmatik yo'nalish bilan bog'lanadi. Suhbat ishtirokchilarining o'zaro munosabatidan kelib chiqib ifoda propozitsiyasi shakllantiriladi.

So'zlovchi o'z kommunikativ maqsadining qandayligiga ko'ra ifoda uslubini tanlaydi va nutq jarayonida shunga xos so'z va jumalarni qo'llaydi. Masalan:

– *Fuqora Madaminov, – dedi prokuror keyingi so'roqda. – Shoahmedova o'ldirilgan kunda chindan ham mehmonxonada tunagansiz. Mehmonxona darboni bilan qavat bekasi bu haqda ko'rgazma berdi. Biroq, bu holat sizni to'la-to'kis oqlash imkonini bermaydi. Chunki, har ikkalovining ham ko'zini shamg'alat qilgan holda yashirincha mehmonxonadan chiqib, do'konga borib, Shoahmedovani o'ldirib, yana joyingizga qaytish uchun sizda imkon bo'lgan. Siz jinoyatingizni yashirish maqsadida mehmonxonada tunashdan dalil sifatida foydalangan bo'lishingiz mumkin...* (Alisher Ibodinov).

Keltirilgan parchada muloqot ishtirokchilari ikki kishi. Ya'ni prokuror Odilov va gumondor Ahrorjon Madaminov. Suhbat mavzusi qotillik to'g'risida. Bu yerda nutqiy vaziyat va suhbat mavzusidan kelib chiqib fikrlarni yashirin ifodalashga, emotsional, ekspressiv so'zlarni qo'llashga ehtiyoj sezilmaydi. Muloqot jarayonida prokuror mavqei baland bo'lib, uning kommunikativ maqsadi Ahrorjonning aybdor yoki aybsiz ekanligini isbotlash hisoblanadi. Shuning uchun suhbat boshlanishidayoq u o'z fikrlarini eksplitsit tarzda ifodalaydi va so'zlarning to'g'ri va asosli ekanligiga xizmat qiluvchi xabar mazmunidagi gaplardan foydalanadi. Suhbatning keyingi bosqichida esa u o'z kommunikativ maqsadiga erishish uchun fikr ifodalashning boshqa shaklini tanlaydi. Endi uning gaplari undash xarakteriga egaligi bilan ajralib turadi:

Menga qara uka, – dedi to'satdan Odilov Ahrorjonni sensirab, – balki sen qilmagansan bu ishni. Biroq, seni to'la oqlab, bu yerdan chiqarib yuborish uchun

haqiqiy qotilni topish, hech bo'lmaganda jinoyatchi emasligingga tergovda qat'iy ishonch hosil bo'lishi kerak. Shoahmedovani o'ldirgan qotilni jinoyatga nima undagan? Tergov avvalo, ana shu kimsani aniqlab olishi kerak. Zero, jinoyatning mohiyatini tushunmasdan turib, ish olib olib borish uyda paypaslanib kalitni qidirganday gap. Shoahmedova hayotda nima bilan shug'ullangan? Faqat tijorat bilanmi? Uning kimlar bilan aloqasi bor edi? Shular haqida batafsil gapirib berishing ishingni yengillashtiradi, Buni tushun... (Alisher Ibodinov).

Dastlabki parchada qo'llanilgan gaplar nutq qaratilgan shaxsning xatti-harakatlari to'g'risidagi ma'lumotlardan iborat. Prokuror mazkur ma'lumotlarni tinglovchi - Ahrorjonga yetkazish orqali uni asosiy fikrlarni eshitishga ruhan tayyorlamoqda va bu bilan yangi nutq vaziyatini yuzaga keltirgan. Keyingi parchada esa nutqiy jarayonning ikkinchi bosqichi o'z ifodasini topgan. Parchada prokurorning ma'lumot berish bilan cheklanmay, tinglovchi ruhiyatiga ta'sir etish uslubini tanlagani kuzatiladi. Matndagi uning Ahrorjonni senlashini ham haqorat deb emas, balki o'ziga yaqin tutishning, tinglovchi ishonchiga kirishning bir taktik usuli sifatida qarash mumkin. Parchada qo'llanilgan so'roq gaplarning ko'pligi tinglovchini o'ylashga, munosabat bildirishga undash uchun xizmat qilgan, deyish mumkin.

Ko'rinadiki, kommunikativ maqsadga erishish uchun so'zlashuvchi o'z fikrlarini shunday ifodalaydiki, u uchun eng muhim bo'lgan ma'lumotni ta'kidlash birinchi navbatda turadi. Shu bilan u hamsuhbatida kutilgan reaksiyani qo'zg'atib, unga ta'sir o'tkazadi. Shu munosabat bilan ta'sirning quyidagi ko'rinishlarini qayd qilish mumkin: hamsuhbatning xabardorligi kengayishini; uning emotsional holatidagi, nuqtai nazarlari va baholashdagi o'zgarishlarni; u bajargan harakatlarga ta'siri, illokutiv samara. Yuqoridagi matnda tanbeh va undash propozitsiyasi bir qator nutqiy jarayonlarni qamrab olgan:

- **eslatish, ogohlantirish:** *Shoahmedovani o'ldirib, yana joyingizga qaytish uchun sizda imkon bo'lgan.*

- **gumon, ishonchga kirish:** *“balki sen qilmagansan bu ishni ”;*

- **aniqlik kiritish:** *“Tergov avvalo, ana shu kimsani aniqlab olishi kerak.”*

- **undash:** *“Shular haqida batafsil gapirib berishing ishingni yengillashtiradi, Buni tushun...”*

Yuqoridagi sintaktik birliklarda bayon qilingan ma'nolar umumlashib so'zlovchi kommunikativ maqsadining, ya'ni tinglovchining o'z aybiga iqror bo'lishi yuzaga chiqishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Tilni doimo taraqqiyotda bo'lgan tizim sifatida o'rganish nutqiy faoliyatning so'zlovchi maqsadi, perlokutiv samara, muloqot ishtirokchilari orasidagi o'zaro munosabat kabi bir qator pragmatik o'lchovlariga bog'liq. Ushbu bog'liqlikni adresant va adresat, so'zlovchi va tinglovchi, nutqiy vaziyat va matnning o'zaro

munosabatlarini aks ettiradigan holatlarda sezish mumkin. Quyida Tilovoldi Jo'raevning "Bozor dunyo" romanidan olingan parchaga e'tibor qarataylik:

Nabi Musaevich bildiki, o'g'li ko'p narsaga benishon urdi, ammo u bitta gapni chetlab o'tdi, endi shu masalani o'rta tashlash fursati yetdi:

*Birovni qizini yo'ldan urmagan darsan, to'g'ri aytasan, biroq **birovning xotinini, ikki go'dagi bor ayolni ajratib, xotin qilib olaverasanmi?** Bu – bir, – "bir" ga urg'u berdi Nabi Musaevich. – Ikkinchi, xotining bilan "dagavor" nima edi?*

Mansur miq etmadi, Nabi Musaevich "girboningdan tutdimmi" deganday jonlandi va avj pardalariga ko'tarila bordi:

*– **Hoji bo'laturib, birovning juft halolini, yanada norasida bolalarini yum yig'latib... Ayt-chi, qaysi dinda bor bu? Nasroniydami yoki buddizmdami? Menga qara bola... Bu yo'lingdan qayt?!***

*Sening tepadagi nutqingga uch ham qo'yib bo'lmaydi. **Be'mani gaplar barisi... esing borida etagingni yop. Ertaga sharmanda-yu sharmisor bo'lasan!***

... Nabi Musaevich endi tamoman yiqitish, majaqlash usuliga – beparda gaplarga o'tdi:

*- **Hoy, bola, aqlingni yig'. Bo'lar ish bo'ldi, tug'sa, tug'ib bersin, ammo halol to'shagingni harom qilma. Bo'pti, nikohdan tug'ilar ekan, ol o'sha bolani, boq, tarbiya qil, Xudoning aytgani bo'ladi, o'ssin, vafo qilsin. Shuni bilib qo'yki, biyadan tulpor, eshakdan ho'tik tug'iladi.***

Baholash munosabatlarining pragmatik voqelanishi uchun suhbatdoshlarning emotsional holati muhim hisoblanadi. Implisit ifoda tinglovchiga so'zlovchining nutqiy xatti-harakatlari doirasidagi emotsional holati haqida ob'ektiv xarakterdagi ma'lumotlarni pardali, yashirin tarzda yetkazishni ko'zda tutadi.

Yuqoridagi diskursda baholanuvchi xatti-harakatining tanbehga loyiqligi tufayli uni bu yo'ldan qaytarish so'zlovchining kommunikativ maqsadi hisoblanadi. So'zlovchi kommunikativ niyatining samarali yakunlanishi uchun turli ifoda usullaridan (strategiyalardan) foydalanadi. Buning uchun adresant milliy urf-odatlarimizga xos bo'lmagan axloqiy mezonlarni eslatish maqsadida "birovning xotinini, ikki go'dagi bor ayolni ajratib, xotin qilib olaverasanmi?", "xotining bilan "dagavor" nima edi?" "Hoji bo'laturib, birovning juft halolini, yanada norasida bolalarini yum yig'latib... Ayt-chi, qaysi dinda bor bu?" kabi so'roq mazmunidagi jumladan foydalanib, yashirin tanbeh ifodasini yuzaga chiqaradi va tinglovchiga psixologik ta'sir etish taktikasini qo'llaydi. Shuningdek, so'zlovchi kommunikativ maqsadi samarali bo'lishi uchun "Menga qara bola... Bu yo'lingdan qayt?!", "...esing borida etagingni yop. Ertaga sharmanda-yu sharmisor bo'lasan!" kabi propozitsiyalar hamda "Hoy, bola, aqlingni yig'. Bo'lar ish bo'ldi, tug'sa, tug'ib bersin, ammo halol to'shagingni harom qilma. Bo'pti, nikohdan tug'ilar ekan, ol o'sha bolani, boq, tarbiya qil, Xudoning aytgani bo'ladi, o'ssin, vafo qilsin. Shuni bilib

qo‘yki, biyadan tulpor, eshakdan xo‘tik tug‘iladi” kabi affektiv jumla-gaplar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi matndan ham ma‘lum bo‘ladiki, ko‘zlangan maqsadga erishishda baholovchi so‘zlardan foydalanish mulohaza, fikr bildirishning ta‘sir kuchini oshiradi. Muloqot jarayonida maqsadga erishishga xizmat qiluvchi bir qator kommunikativ strategiyalarni qo‘llash, xususan, baho ottenkali lisoniy vositalardan foydalanish muloqot samaradorligini ta‘minlasa, mazkur lingvistik hodisaning muayyan pragmatik imkoniyati namoyon bo‘lganligi haqida muayyan xulosalarga kelamiz. Shunday qilib, baholash munosabatining “pragmatik imkoniyati” deganda kommunikativ intensiyalarni ifodalashda baho ifodalovchi birliklarning potensial imkoniyatlarni tushunamiz.

Umuman, baholash va pragmatika munosabatini tadqiq etish o‘zbek tilshunosligida shaxsning ichki ma‘naviy qiyofasi bilan aloqador holatlarni uning nutqi asosida tahlil qilishning o‘ziga xos imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь.-Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2008, -С.462.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Екатеринбург, 1999. -С. 16.